ALTERNATOR
Misliti znanost.

Pregovori: koliko jih imamo, poznamo, uporabljamo?

24. 9. 2020

Številka: 44/2020

Avtor:

- Matej Meterc

Foto: Jan Antonin Kolar (Unsplash (https://unsplash.com/photos/lRoX0shwjUQ))

Naslovno vprašanje je namenoma sestavljeno iz treh glagolov. Med tremi podvprašanji, ki jih sprožajo, ni enačaja. So spremenljivke v dokaj kompleksni enačbi z množico drugih spremenljivk. Nekatere izmed njih frazeologija odstira šele v zadnjih desetletjih. Raziskovalec jezikoslovec jih mora nujno razvejati še na nekaj podvprašanj. Predstaviti želim nekaj opornih točk, ki so jih prinesle raziskave s področij frazeologije in paremiologije (https://www.degruyter.com/view/title/506135) – discipline, ki se posveča pregovorom in sorodnim izrazom. Glagol *imeti* se tiče zaokroženega nabora izraznih sredstev prvega jezika, materinščine in zato skupnega besednega zaklada. Pri ostalih dveh pa je treba upoštevati še razlike med *poznamo* in *poznam* ter *uporabljamo* in *uporabljam*.

Običajno uporabljam definicijo pregovora slovaškega frazeologa Jozefa Mlacka (https://www.juls.savba.sk/ediela/sr/1983/3/sr1983-3-lq.pdf) . Njena prednost je v ločevanju pregovora od reka. Oba paremiološka žanra služita za jedrnat in slikovit opis nabora podobnih situacij, vendar rek (npr. *Mi o volku, volk iz gozda*) ne podaja nauka, vodila. O rekih si lahko zastavimo enaka vprašanja kot o pregovorih. Prav tako si jih lahko zastavimo o pragmatičnih frazemih (https://isjfr.zrc-sazu.si/sl/publikacije/pragmaticna-frazeologija#v) , ki predstavljajo zajetno in v sporazumevanju nepogrešljivo orodjarno, saj so po statusu povedi (npr. *Brez panike* ali *Kdo bi si mislil*) pregovorom blizu, vendar predstavljajo od paremiologije ločen sistem.

Uporabljam, uporabljamo, poznam, poznamo ...

Če vprašate koga za oceno, koliko različnih pregovorov uporablja v slovenščini, bo odgovor večinoma (tudi do nekaj desetkrat) nižji od številk, do katerih pridemo z raziskavami. Paremiologi so ugotovili, da tako imenovani elicitacijski testi, pri katerih govorci zapisujejo pregovore, ki jim pridejo na misel, prikažejo preveč skromen del celote. Hiter priklic je omejen na najbolj stereotipne in pogoste pregovore. Zato anketiranci naštevajo zelo malo različnih pregovorov in je izkupiček take ankete zelo boren. Tudi pri anketiranju večjih skupin govorcev (npr. šolskih razredov) znaša le nekaj deset različnih pregovorov.

Veliko bolj plodno je anketiranje z delnim ali polnim prikazom pregovora. Test s polnim prikazom sem v doktorski disertaciji uporabil za določanje paremiološkega minimuma. Paremiološki minimum je frazeološki koncept določanja lestvice najbolj poznanih pregovorov in sorodnih paremioloških izrazov v nekem jeziku, ki lahko služi vrsti namenov (npr. didaktičnih) in nadaljnjih raziskav (npr. primerjalnih z drugimi jeziki). Meni je na začetku služil za izhodišče medjezikovne primerjave pomenskih in oblikovnih značilnosti slovenske paremiologije s slovaško. Ko podatku o poznanosti pregovorov dodamo oceno stopnje njihove pogostnosti v besedilih, nastane optimalna lestvica oziroma paremiološki optimum (https://isjfr.zrc-sazu.si/sl/publikacije/paremioloski-optimum#v) .

V spletni vprašalnik (http://vprasalnik.tisina.net/) sem vključil 918 enot iz *Slovarja slovenskega knjižnega jezika (https://fran.si/iskanje?FilteredDictionaryIds=133&View=1&Query=%2A)* ter *Frazeološkega slovarja v petih jezikih* Josipa Pavlice iz leta 1960; večinoma je šlo za pregovore in reke. Anketa je sicer kar dolga, omogoča pa hitro klikanje na odgovore. Poleg tega jo je mogoče reševati s prekinitvami. Tudi delno izpolnjene anketne pole so pomemben doprinos, saj je prikaz pregovorov anketirancem naključen in izsledke lahko razvrščam po filtru izpolnjenosti ankete. Poleg tega lahko uporabljam filtre starosti, spola in narečne skupine, na območju katere je anketiranec odraščal, ter narečne skupine, na območju katere trenutno prebiva. Od leta 2012 do septembra 2020 je anketo v celoti izpolnilo 515 ljudi, delno pa preko 2400. Ugotovil sem, da slovenski govorec v povprečju uporablja okoli 290 pregovorov in sorodnih izrazov iz nabora 918, ki sem jih vključil v anketo.

Gre za grobo oceno o individualni rabi. Povprečen govorec ne obstaja, na besedni zaklad in paremiološko kompetenco posameznika pa vpliva vrsta dejavnikov. Na primer starost. Za prispevek na frazeološki konferenci v Reki (http://izdavastvo.ffri.hr/wp-content/uploads/2019/06/Slavofraz-2018_FINAL.pdf) sem govorce iz ankete razdelil v štiri starostne skupine. Aktivna raba je manjša pri dveh mlajših starostnih skupinah. Govorec iz teh dveh skupin (rojen od 1986 do 2001 ter od 1970 do 1985) v povprečju aktivno uporablja enkrat manj paremioloških izrazov od govorca iz najstarejše starostne skupine (rojen pred letom 1953). Med ljudmi je prisotna predstava, da mlajši govorci poznajo in uporabljajo manj pregovorov kot starejši. Domneva je utemeljena in sem jo s svojo anketo tudi dokazal. Težava pa nastane, ko se ta predstava dopolni s predstavo o vedno manjši paremiološki kompetenci mlajših generacij oziroma o vedno večjem opuščanju rabe pregovorov iz generacijo v generacijo. Gre za preskok s sodbe o sinhronem stanju, ki je odraz diahronega procesa pridobivanja frazeološke

kompetence, na sodbo o diahronem procesu izgubljanja stika s paremiološkim bogastvom jezika. Ta preskok je neustrezen tudi zato, ker ne upošteva, da za zastarevanje in opuščanje določenega dela pregovorov obstaja protiutež: nastajanje novih pregovorov.

Koliko in katere pregovore uporabljamo kot jezikovni kolektiv, se spreminja glede na različne konce govornega območja. Podatki ankete kažejo, da je pregovor *Najbolj neumen kmet ima najbolj debel krompir* veliko bolj poznan in aktivno rabljen (prva številka v oklepaju; druga je pasivna poznanost) v zahodnih in osrednjih narečnih skupinah, kjer je tudi najmanj odvisen od dejavnika spremembe kraja bivanja (drugi stolpec vključuje še govorce, ki trenutno prebivajo v območju druge narečne skupine od te, na območju katere so odraščali):

gorenjska – gorenjska (58 %, 27,2 %)	gorenjska – vseeno (57 %, 27,5 %)
dolenjska – dolenjska (49 %, 36,7 %)	dolenjska – vseeno (49,3 %, 37,3 %)
primorska – primorska (45,3 %, 34,4 %)	primorska – vseeno (47,2 %, 37,1 %)
koroška – koroška (42,9 %, 28,6 %)	koroška – vseeno (50 %, 23,1 %)
rovtarska – rovtarska (38,7 %, 25,8 %)	rovtarska – vseeno (50,9 %, 23,6 %)
štajerska – štajerska (35,6 %, 38,9 %)	štajerska – vseeno (44,1 %, 34,6 %)
panonska – panonska (26,1 %, 52,2 %)	panonska – vseeno (30 %, 45 %)

Poleg pregovorov, ki jih govorec uporablja, pozna še vrsto pregovorov, ki jih ne uporablja. Izsledki moje ankete kažejo, da govorec v povprečju pasivno pozna okoli 250 pregovorov in sorodnih izrazov izmed teh, ki so bili vključeni v anketo. Pri najbolj poznanih pregovorih je aktivna raba znatno večja od pasivne poznanosti. Pregovor *Počasi se daleč pride* tako pozna 99,4 % anketirancev, izmed katerih ga aktivno uporablja 89,3 %, zgolj pasivno ga pozna le 10,1 %, manj kot odstotku ljudi pa pregovor ni znan. Med prvimi stotimi najbolj poznanimi izrazi iz moje ankete ni niti enega takega, pri katerem bi pasivna poznanost presegala aktivno rabo. Nekateri pregovori pa so ljudem vendarle v večji meri poznani pasivno kot aktivno. Sodeč po moji raziskavi so taki npr. *Ti očeta do praga, sin tebe čez prag* (22,5 % aktivne rabe in 56,7 % pasivne poznanosti), *Treba je plavati s tokom* (30 % in 51,7 %) in *Kdor laže, ta krade* (37,5 % in 49,2 %). Razloge za prevladujoče pasivno poznavanje bi bilo v prihodnosti treba raziskati od primera do primera.

Imamo …

Ko se sprašujemo, koliko pregovorov *imamo*, imamo običajno v mislih pregovore v slovenski obliki (*V vinu je resnica*) in ne tudi v morebitni citatni (*In vino veritas*). Omenjeni različici pregovora se pojavljata v slovenskih besedilih v dokaj podobni meri. Med tujimi citatnimi pregovori, ki so se ustalili kot pogosti pripomočki v okviru slovenščine, in priložnostnimi citati tujih pregovorov bi bilo treba postaviti ločnico, oprto na ankete in besedilne analize pogostnosti. Treba se je še zavedati, da slovenska oblika pregovora ne pomeni nujno, da je to izvorno slovenski pregovor. Pregovore so si jeziki od nekdaj izposojali iz drugih jezikov. Še zdaleč ne samo iz latinščine, čeprav je bil ta jezik nedvomno zelo močan posrednik. Bolj ko se ukvarjam s pregovori, bolj ugotavljam, da je pravzaprav dokaj malo takih, ki ne bi imeli vzporednice tudi v drugih jezikih (s tem imam v mislih variante in ne zgolj sinonimne izraze). Pregovora *Ko greš na Dunaj, pusti trebuh zunaj* v drugih jezikih nisem zasledil, pregovor *Jabolko ne pade daleč od drevesa* pa najdemo v mnogih.

Na vprašanje, koliko pregovorov torej premore slovenščina, ne morem dati niti do te mere približnega odgovora, v kolikšni si glede osebne paremiološke kompetence (*uporabljam* in *poznam*) upam trditi na podlagi anket. Lahko pa ponudim oceno, kakšni so viri, ki jih *imamo* na razpolago.

Zaenkrat za slovenščino nimamo javno dostopne zbirke pregovorov, ki bi bila sistematično urejena v skladu s sodobnimi frazeološkimi in paremiološkimi standardi. Dosedanje zbirke, kakršni sta na primer Bojčeva in Prekova iz druge polovice 20. stoletja, nam prinašajo skupaj nekaj deset tisoč enot. Med njimi so pregovori, reki in celo besednozvezni frazemi (npr. *spi kot polh*). Pregovori v teh zbirkah so zbrani z vseh vetrov, v precejšnji meri prepisani iz starejših zbirk, mednje pa so poleg naštetega pomešani celo avtorski (neustaljeni in s tem nefrazeološki) aforizmi, v primeru Prekove zbirke celo aforizmi avtorja zbirke. Pretekli zbiralci so pogosto dajali prednost moralno neoporečnim pregovorom, tiste bolj šaljive, nekoč (ali tudi danes) nespodobne, pa so verjetno pogosto puščali ob strani, čeprav so se tudi take enote v določeni meri prebile do nas. Zbiralce pogosto mika tematsko razvrščanje pregovorov (npr. pregovori o ljubezni, o delu …), tako da so se jim zlahka izmuznile kakšne enote, ki so silile izven tematskih okvirjev. Ne le, da smo ljudje nagnjeni k naštevanju najbolj stereotipnih izrazov. Lažje si v spomin prikličemo pregovore, ki jih je mogoče uporabiti v kar se da širokem spektru situacij (npr. *Bolje nekaj kot nič*), težje pa take, ki so vezani na bolj specifične situacije, npr. na pitje vina (*Riba mora plavati trikrat*).

Druge dimenzije se nam odpirajo z digitaliziranim pisnim, zvočnim ali video gradivom, ki ga je na srečo vedno več in omogoča vedno bolj sistematično iskanje. Spletno dostopno gradivo pa ne narašča zgolj z digitalizacijo, temveč tudi z vsakodnevno tvorbo novih in novih besedil neposredno na spletu. Pregovori so recimo izredno prikladni pri pisanju tvitov, ker z nekaj besedami orišejo mnogim govorcem, ki pregovor poznajo, oprijemljiv spekter situacij, povezan z določenim vodilom ali mnenjem, njihova uporaba pa cilja na kolektiven konsenz o sporočilu pregovora. Ves čas nastajajo tudi novi pregovori. *Slovar sodobnih ameriških pregovorov* (https://yalebooks.co.uk/display.asp?k=9780300136029) , objavljen leta 2012, obsega 1400 pregovorov, ki so se v ameriški angleščini pojavili po letu 1900. Od izida je bil že dvakrat dopolnjen z več kot stotimi novimi enotami. Nekateri pregovori so nastali s ustaljevanjem delov popularnih pesmi (pri nas npr. *Ne čakaj na maj,* v angleščini npr. *(https://journals.openedition.org/anglophonia/2718#notes) Haters gonna hate (https://journals.openedition.org/anglophonia/2718#notes)*), nekateri komaj pred nekaj več kot desetletjem s citatom iz računalniških iger (npr. *The cake is a lie* (https://www.researchgate.net/publication/328583003_'The_cake_is_a_lie'_witnessing_the_birth_of_a_modern_phraseme_Konventionalisierung_und_Variation_Peter_Lang_Berlin_2018_p292-312)). Pri iskanju čim več zgledov rabe določenega pregovora, njegovih variant in tudi povsem novih, do sedaj še nezabeleženih pregovorov, si frazeolog lahko pomaga z zelo uporabnim signalom. Pregovori se v rabi pogosto uvajajo s tipičnimi uvajalnimi sredstvi (https://centerslo.si/wp-content/uploads/2019/10/Obdobja-38_Meterc.pdf) , kakršna so na primer »kot vsi dobro vemo«, »saj veste, kako pravijo« ali »kot pribita drži tista«. V monografiji (https://isjfr.zrc-sazu.si/sl/publikacije/paremioloski-optimum#v) sem pokazal, kako je pregovore mogoče sistematično iskati s pomočjo iskanja prav teh sredstev v jezikovnih korpusih ter širše po spletu. Pokazal sem tudi, da s pomočjo jezikovnega korpusa najdemo vrsto pregovorov, ki do sedaj v slovenske slovarje in zbirke še niso bili vključeni.

V *Slovar slovenskega knjižnega jezika* (https://fran.si/iskanje?FilteredDictionaryIds=133&View=1&Query=%2A) je bilo v sedemdesetih in osemdesetih letih vključenih zgolj malo manj kot 600 pregovorov (in rekov). Avtorjem SSKJ-ja so predstavljali zlasti ilustrativno slovarsko gradivo, včasih so jih opremljali z razlago pomena, včasih ne. Skozi slovarsko sito SSKJ-ja se je prebilo pravzaprav precej tudi danes zelo poznanih pregovorov. Izmed 599 pregovorov in sorodnih izrazov, ki sem jih izpisal iz SSKJ-ja, jih je okoli 300 znanih (aktivno ali pasivno) več kot trem četrtinam govorcev, približno 200 izmed njih pa kar več kot 90 odstotkom. Niso pa vsi taki. Približno četrtina jih je znana manj kot polovici govorcev, nekaj pa tudi manj kot desetim odstotkom (npr. *Krpež in trpež pol sveta držita*). V eSSKJ (https://fran.si/iskanje?FilteredDictionaryIds=201&View=1&Query=%2A) se bo v prihodnosti zaradi bolj sistematičnega pristopa k frazeologiji in paremiologiji nedvomno prebilo veliko več pregovorov, kar kažejo že vsakoletni prirastki tega slovarja od leta 2016.

Slovar pregovorov in sorodnih paremioloških enot

Rastoči paremiološki slovar je začel nastajati v okviru projekta *Aktualna raba pregovornih izrazov slovenskega jezika: korpusni in slovaropisni vidik* (Z6-9378) (https://isjfr.zrc-sazu.si/sl/programi-in-projekti/aktualna-raba-pregovornih-izrazov-slovenskega-jezika-korpusni-in-slovaropisni#v) . Slovar, ki bo dostopen na portalu Fran (https://fran.si/iskanje?FilteredDictionaryIds=133&View=1&Query=%2A) , bo po načrtih vsako leto prinesel okoli sto slovarskih opisov pregovorov in sorodnih izrazov.

Prva vrzel, ki sem se ji v projektu posvetil, je manko ločnice med dokazano aktualno rabo ter domnevno zastarelostjo do sedaj zbranih slovenskih pregovorov. Tega sem se lotil z iskanjem po treh jezikovnih korpusih (Gigafida (https://viri.cjvt.si/gigafida/) , slWaC (https://www.clarin.si/noske/run.cgi/corp_info?corpname=slwac) in Janes (http://nl.ijs.si/janes/o-projektu/korpus-janes/)) ter nekaterih dodatnih virih. Rezultate sem primerjal z že pridobljenimi anketnimi podatki, izvajal pa sem tudi manjše, bolj specializirane ankete po družbenih omrežjih (https://twitter.com/pregovori) . V projektu sem za analize načrtno izbral 200 pregovorov in sorodnih izrazov iz štirih različnih virov, glede katerih sem lahko upravičeno sklepal, da vsebujejo redko rabljene enote ter tudi take, ki jim rabe v sodobnih besedilih s še tako preciznim iskanjem ne bom mogel potrditi. Poleg pridobivanja jezikoslovnih podatkov o potrjeni aktualni rabi, sem se v projektu trudil pokazati, kako s pomočjo anket in korpusnih analiz priti do podatkov o aktualnem in določljivem pomenu ter o gradivsko potrjenih oblikovnih značilnostih (predvsem o ustaljenih variantah (https://ojs.zrc-sazu.si/jz/article/view/7729)) pregovorov in sorodnih izrazov.

Obstaja tehten razlog, zakaj se bo prihajajoči slovar imenoval *Slovar pregovorov in sorodnih paremioloških izrazov*. Paremiološki fond določenega jezika sestavlja še množica pregovorom sorodnih žanrov ljudskega slovstva, kakršni so npr. antipregovori (https://centerslo.si/wp-content/uploads/2015/10/Meterc.pdf) , vraže (https://www.alternator.science/sl/daljse/o-mozeh-besedah-regljajocih-babah-in-ostalih-folklornih-stereotipih/) in še kaj. V rubriki »in še kaj« se mi posebej zanimive zdijo tako imenovane nekonvencionalne replike (https://srl.si/ojs/srl/article/view/3854) (npr. *Toliko kot včeraj ob istem času* na vprašanje *Koliko je ura?*), ki se jim je po svetu zares sistematično posvetil le ruski frazeolog Bondarenko (https://cyberleninka.ru/article/n/otvetnye-frazeologicheskie-repliki-russkoy-rechi-kak-obekt-leksikograficheskogo-opisaniya/viewer) . Žanr je zanimiv z vidika določanja njegove funkcije v sporazumevanju, ki je vse prej kot le humorna (https://val202.rtvslo.si/2019/08/jezikanje-nekonvencionalne-replike/) , ter zaradi mehanizmov, s pomočjo katerih se replika osebe B naveže na izjavo osebe A. Specifika teh frazemov, za katere je nujna udeležba dveh govorcev, je izrazita vezanost na govorjeni jezik, zato ob delu z njimi pisni jezikovni korpusi pomagajo bolj malo in sem se s kolegom raje lotil množičnega anketiranja med slovenskimi (https://srl.si/ojs/srl/article/view/3854) ter slovaškimi (https://www.juls.savba.sk/ediela/sr/2019/1/sr19-1.pdf) šolarji in študenti. Tudi v primeru tega paremiološkega žanra se je potrdila domneva, da gre za bolj številčen žanr, kot bi lahko sodili na podlagi na začetku zbranega gradiva. Po anketiranju nekaj več kot dvesto slovenskih anketirancev je število z začetno 20 zbranih replik poskočilo na vsaj 250, marsikatere med njimi pa imajo zelo bogato variantnost. V prihodnosti si želim izvesti spletno anketo o nekonvencionalnih replikah med še večjim številom govorcev, nato pa metodološko zgledno zasnovano zbirko teh izrazov pripraviti za objavo. Vrhovi ledenih gor se torej skrivajo še marsikje, ne le v srčiki paremiološkega fonda (pri pregovorih kot središčnem paremiološkem žanru).

Za zaključek

Izsledki raziskav frazeoloških ledenih gor kažejo, da se osebno poznavanje in uporaba pregovorov in sorodnih izrazov meri namesto v desetinah v stotinah enot, kolektivno poznavanje in raba pa namesto v stotinah v tisočih. Kakšne točno so te številke, ni toliko pomembno. Raziskovanje v tem prispevku opisanih parametrov je po mojem mnenju bolj pomembno in si zato kvečjemu želim, da bi se mu pri nas in po svetu posvečalo čim več raziskovalcev, katerih raziskovalne ure bi lahko šteli v več tisočih in ne več stotinah ur.